

KISS NOÉMI

AZ UKRÁN KAFKA

Szerhij ZSADAN, *A diákkotthon*, ford. KÖRNER GÁBOR, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2023, 315 oldal

Az eredetileg *Internátus* címmel 2017-ben megjelent felkavaró regény a Majdan, az Oroszország elleni ukrán ellenállás és megmozdulás 2014-es véres napjairól íródott. Külön érdekesség, hogy a könyv a csernovici Meridián Kiadónál jelent meg. Ez a viszonylag új, kortárs irodalmi kiadó Paul Celan híres esszéjéről kapta a nevét. A román avantgárd és szürrealista irodalom kifordított metaforái, az írás és a nyelv radikális megújítása és *feltalálása* volt Celan 1960-as évekbeli, németül írt esszéjének a témája. Gondolatai a második világháború és a holokauszt kontextusában születtek, és radikális választ adtak az irodalom folytathatóságára. Zsadan regénye annyiban kapcsolódik ehhez földrajzilag, hogy az általa írottak mondhatni szintén a celani meridiánon, a „senkiföldjén” játszódnak: egy végletekig kiszigerelt, aláaknázott, militarizált városban bolyonganak *A diákkotthon* hősei. A város nem konkrét, hanem metaforikus. Se ideje, se konkrét tere nincs az elbeszélésnek. Ukrajna a Szovjetunió belülről már Celan költészetének idejében is különleges és tragikus státuszt töltött be, ahonnan ő 1948-ban elmenekült Bukarestbe. Az európai holokauszt és a háború utáni szovjet–ukrán munkatáborok dehumanizált földrajzát jelentette a „senkiföld”. Ide kapcsolódik Herta Müller *Lélegzethinta* (2009) című Nobel-díjas regénye, mely szintén az „ukrán” sztyeppén játszódik. Müller több esszéjében kapcsolódik Celan műveéhez és radikális nyelvfelfogásához, a dehumanizált emberi élet ábrázolhatóságát kereste, azt, miként éli túl a lakosság a táborokat.

Hogyan írható/beszélhető el a *háború*? Mi az író feladata háború idején? Egy abszurdig vitt lecsupaszított nyelv *feltalálása* (Celan). A disztópia nyomasztó városrajza, időn és téren kívüli létben bolyongó antihős (Zsadan).

A diákkotthon – mint annyi háborús toposz az irodalomban – a túlélés részleteire kérdez rá, a civil lakosságot szólaltatja meg, és egy iskolát választ színhelyül. Lokális, ugyanakkor egyetemes az emberi kiszolgáltatottság: a válság idejében az etikai dimenzió felfüggesztődik, az emberi viszonyok megtörnek, a tűrőképesség pedig kitágul. A háborút elkerülni akaró ember (antihős) háborús cselekvővé válik, ez a regényben konkrétan azt jelenti, hogy senki nem tudja kivonni magát, mert a háború a civil lakosság élettereibe ért. Ugyanakkor nincs meg a konkrét belépési küszöb: senki nem mondott igent a harcra. Zsadan regénye úgy

játszódik a Majdan idején, hogy közben kitágítja a teret és az időt. Ezzel túllép a realista háborús irodalom eszményén. Hiszen nem választ pozitív hőst, és nem választja az ukrán felszabadítók heroikus küzdelmét; mégcsak azt sem feltétlenül tudjuk olvasás közben, ki az ukrán, és ki az orosz megszólaló. Az ábrázolás hangsúlya az értelmetlen, gyökértelen konfliktuson van.

Valahol Kelet-Ukrajnában él egy Pása nevű tanár. A városon kívüli horizont a sztyeppe. Az utcák és házak egy szürke és kiismerhetetlen labirintussá válnak. Különösen nyomasztó a háromszáz oldalas regényben, hogy sosincs fény, a háborúnak se oka, se következménye nem lesz; az emberek, akik a háborút „cselekszik”, teljes fogalmatlansággal és céltalanul cselekszenek a puszta életben maradás reményében. Túrnek vagy láznak, de a kettő ugyanaz. Katonák uralják a köztereket, a házak sarkát, egyezkednek a civilekkel, vagy parancsolgatnak, ez is változik. Nincs ideológia és gondolat (ahogy a főhős ezt többször megfogalmazza), a regény egy utópia világába vezeti az olvasót.

Kerettörténet

Pása és az apja közötti párbeszéddel indul a könyv. A háttérben tévé hangja morajlik, a háborús hírek éjjel-nappal szólnak a nappalikban. A halottak emlékére vibráló képernyő naponta égő örökmécses, írja Zsadan. „A diákotthonban sosem lesz vége a háborúnak” – mondja el többször a regényben főhősünk, Pása.

Pása oroszul beszélő, ukrán nyelvet tanító tanár, az ő három napját ismerjük meg három külön fejezetben. Az a feladata, hogy a város másik végéből az unokaöccsét, Szását hazavigye az internátusból. Az utcákat katonák szállták meg. Nem lehet közlekedni, több helyen tűz van, és rakétatalálatok krátereit látogatók, menekülő emberek csoportokban, főleg nők és gyerekek. Szása túl sokáig marad az iskolaotthonban, mert az anyja nem tudott elmenni érte, a többi gyereket régen hazavitték. Pásának tehát igyekeznie kell. Egy dráma tömör idejébe csöppen az olvasó, de nem csak az időkezelés teátrális és mitologikus, ahogy haladunk a műben, a regény egész felépítése, Pása bolyongása és találkozásai időn és téren kívülivé nőnek. A város képzeletbelivé válik, az út metaforikus lesz. Ezt úgy éri el a szerző, hogy nagyon részletesen és aprólékosan ábrázolja hőse minden mozdulatát, váratlan találkozásait, szorongását és feszült döntéseit. A jelenetek leírása hosszadalmasan pontos, néha igen vontatott (az az érzésünk, mintha egy film forgatókönyvét olvasnánk). Városrészek, utcák, a vasútállomás, a diákotthon lerobbant, bombázott épülete kafkaián épülnek egymásra, mintha egy sötét, vég nélküli labirintusban bolyonganánk, ráadásul Pása egy introvertált tanár, akinek valójában semmi kedve az utazáshoz, az ő (szóadásüveg) vastag szemüvegén át látjuk az utcákat, házakat és a katonákat. Pincékbe és föld alatti

bunkerekbe jutunk, átjárókba, üzemi konyhákba. Tűz, korom, halottak, döglött állatok. Véget érő zsákutcák. A reménytelenség labirintusában az olvasó az első oldaltól a zárójelenet feloldozásáig szoronghat. Pása és unokaöccse aztán az utolsó harminc oldalon hazaérnek, és egy kiskutyát fogadnak örökbe. Kisüt a nap egy fénylő csík formájában.

Pása útja az iskolába és haza, ez a regény hivatalos tere. Csakhogy az út allegóriává növekedik a bolyongásban. A regény egy posztmodern iskolaregénnyé változik, ahol nincs tanítás, az iskola épülete rom. Nemcsak Franz Kafka, de Kertész Imre hősei is eszünkbe juthatnak, egy ukrán Törless iskolája. Csakhogy itt se iskola, se fejlődés, semmi „emberi” és változatos vagy változtatható nincsen. A *Bildungsroman* egyetlen értelme a túlélés praktikus vágya: a tizenkét éves Szása felnövekedése három nap alatt és Pása szembesülése a város mindennapi háborús állapotával.

Sebzett táj

Az emberi kapcsolatokat éppolyan találat éri, mint a házakat. Ahogy a távoli horizont is egy kopár, füstölgő sztyeppe. Pása családját ismerjük meg az első oldalakon, a vasútállomáshoz közeli, egykori német hadifoglyok által épített otthonából indul el a diákotthonba (talán jobb szó a mű eredeti címe, az internátus, mert nem diákotthonban lakik Szása, hanem egy zárt internátus falai között). Elfáradt, harmincegynéhány éves, rezignált tanár Pása, aki már nem szívesen követi a híreket, a tévé villogása hidegen hagyja, nem foglal állást, nincs senkivel, nem dühöng – ellentétben az öreg, székbe roskadt apjával, akivel folyton veszekednek. Később megtudjuk, hogy a vasútállomást és az egész városrészt az oroszoktól nemrég visszafoglalták az ukrán katonák, de ez épp fordítva is lehetne.

A táj szürke. Szürke és sebzett, ahogy az emberek is sebeket hordoznak, testükben, lelkükben. Vér folyik. A lélek kiüresedik, gennyes. Az utca a front, az otthon, a közös intézmények épületeiben, az óvodában és a közösségi terekben is zajlik a háború. Megszállás alatt van minden, hol az egyik, hol a másik ország katonái uralkodnak. Ellenőrző pontokat építenek, vegzálják a civileket, akik közül a férfiakat már mind besorozták, ezért csak nők és gyerekek kóvályognak az utcákon, biztonságos helyet keresve (sehol nem találnak) vagy épp *ad hoc* parancsra várva.

Pása átverekedi magát az ellenőrző pontokon, mígnem elér az internátusba. Neki papírja van róla, hogy rokkant, ami ugyan gúnyolódás tárgya lesz; egyáltalán az, hogy valaki tanár háború idején... nevetséges és felesleges létező, de a papír segít neki a továbbjutásban és a szabad mozgásban.

Égett bűz és szürke hamu az ablakok üvegén. Tűztől felégett épületcsonkok szaga árad. Január van, ömlik az eső. Csupa otthontalanság a regény. Az otthon – egy háborús otthon

volt mindig. Az „otthon” eleve sebzett, minden egyes (orosz vagy ukrán) invázióban újabb lövéseket kap, a civil ellenállók gyújtogatnak. Sár áramlik az utcákon, bombaszag van; kiégnek a kirakatok, betörnek az üvegek. A regény elejétől a végéig ez a kietlen fronttá vált, szürke városi táj dominál:

„A nedves szélben erősen érezni az illatokat. A dél felől érkezetteknek égett szaguk van, mintha a tábortűz mellett üldögéltek volna. Azonnal betölti a levegőt a vizes ruhák nehéz szaga. Egyre többen lesznek, valaki rögtön indul tovább, az állomásra, valaki a dzsipbe pakol, valakit felsegítenek egy teherautó vezetőfülkéjébe. Nincs elég hely, egy elhaladó katona kemény golyóálló mellényével nekiütközik Pásának [...]”¹

És így ér véget a könyv: „Az utcák tele vannak katonákkal. Rejtély, honnan kerültek ide ennyien. A járdán csörtetnek, tüzet gyújtanak, a tűz körül melegednek. Egyesek csapokban járnak, mások egyedül. Van, aki fegyverrel, van, aki minden nélkül.”²

Mikor végül több ellenőrző ponton átjutunk, körülbelül a regény közepén megérkezünk a diákotthonba (178–181.). Az első éjszakát egy óvoda pincéjében tölti Pása Szásával, a másodikat a vasútállomáson. A regény kulcsjelenete az óvoda pincéjében játszódik, ahonnan nagyon nehezen jutnak majd ki újra a világosságra hőseink. Orrfacsaró hányásszagban kénytelenek tölteni az éjszakájukat, mert egy bűzlő, széttrancsírozott hullát találnak az üzemi konyha pincéjének hűtőjében. Mikor újra kiérnek az épületből, Pása viselkedése megváltozik: ettől fogva magabiztosan és ravaszul kezd ő is mozogni a háborús közegben.

A következő állomás a pályaudvar lesz. A januári hidegben nők és gyerekeik alszanak a hideg földön, étlen, szomjan. Itt Pását megválasztják előljáró képviselőnek, ami azt jelenti, hogy ő alkudozik a katonákkal. Nem tudni, ki orosz, ki ukrán... Pása kissé ügyetlenül próbál közvetíteni a milícia és az emberek között. Végül a katonákkal együtt az épületben töltik az éjszakát. Másnap reggel, felkelés után váratlanul buszra ültetik a civileket, és kiviszik a határba... Hogy miért? Nem derül ki. Talán kimenekítés volt. Nincs cél, és nem is lehet elérni azt. Egy hurok a regény, önmagába záródik. Fullasztó, kiúttalan próza, aminek a kezdete és a vége egy kört zár be.

Mikor lesz vége a háborúnak? – hangzik el többször a kérdés a műben: sose lesz vége, a háború végtelen. Pása számára ez a közvetlen kapcsolat múlt és jövő között, ennyit ismer fel a regény folyamán: az alkalmazkodás egyetlen szükségyszerűségét. Miközben a regény legmegindítóbb részei, amikor Pása mesél a fiúnak. Visszaemlékszik a korai, békebeli (szovjet) gyerekkorára. Épp annyi idős volt akkor, mint most Szása. Ez a gyerekkor csurig volt idillel. Volt étel, alvóhely, a nagymama öle és játékok... és még egy nyaralás is lehetséges lett volna.

¹ Szerhij Zsadan, *A diákotthon*, ford. KÖRNER GÁBOR, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2023, 23.

² *Uo.*, 309.

Kutyák

Orrfacsaró bűz a döglött kutyák szaga. Az állatok halottak, kísérők vagy eledelek. Ugyanakkor egy élő kiskutya lesz a regény zárásakor a főszereplőink hűséges, harmadik társa. Mikor az utolsó oldalakon Pása és Szása hazatérnek, és belépnek szétforgácsolt otthonukba, fény ragyog. A szürke, komor januárban megjelenik a napsütés, csak egy halvány csík ugyan, de oda vetődik a házuk bejáratához.

Az állatoknak fontos szerep jut a regényben (az ukrán és az orosz irodalom állandó szereplői ők), Zsadan a kutyákat szinte minden jelenetbe beleírta. Aki utazott a mai Ukrajnában a sztyeppétől Odesszáig, Ungvártól Kijevig, tudja, miért mondja el az író annyiszor a kutyák halálát, és írja meg annyiszor a kutyák hűségét. Miért lesz egy kiskutya a regény végi remény. A kutya minden utcasarkon ott kóborol, a háború vonyító szemtanúja, éhezés idején az elhagyott ember utolsó eledele; a menekülő, eltévedt ember társa, a hazatérőknek pedig az otthon csaholása. Korábban említettem, hogy Herta Müller Nobel-díjas regényéből ismerősek az ukrán alföldek fekete földikutyái. Ők tartották életben a táborlakókat, ugyanis megették őket. A *Lélegzethinta* éhező munkaszolgálatosai (németek) voltak, akik életben maradtak.

Túlélni

Pása csatatér nélkül harcol, mint a Heiner Müller-darabok hősei. Mint a háborús irodalom elveszett kisemberei, akik bár otthon ragadnak, mégis mindennapos életük ugyanúgy háborúvá lesz, mint a fronton lévőké. Az antihősnek ugyanúgy túl kell élni a háborús regény borzalmait.

Hiába bújik ki Pása a felelősség alól, hiába fordul el a hírektől, és zárkózik be a szobájába. Az útja az iskolához vesszőfutássá növekszik. Három nap alatt három rövid epizódban, három találkozásban is rékényszerül a harcra, arra, hogy legyőzze magát, saját passzív elfordulását. Először apja figyelmezteti háborús feladataira, majd egy prostituált, végül egy sebesült életének megmentésében vállal aktív szerepet. Pása közönye mégsem példa nélküli, hanem mindennapi valóság; sőt, a háborúban élő ember teljes és jogos kiüresedése, ami végül ugyan megváltozik a regényben, de mégiscsak a háborús ukrán élethez ez a magatartás állhat közelebb. Zsadan többször hangsúlyozza (aktivista íróként), hogy olyan hőst keresett, akit ki tud zökkenteni camus-i közönyéből. Kezdetben látszólag semmi nyoma Pása életében az aktivitásnak, sodródó hős, akit az agresszorok irányítanak. De a többi emberrel való találkozása cselekvővé teszi. Amikor a vasútállomáson képviselőnek nevezik ki, megfordul az élete. Az ott rekedt emberek segítője lesz, már nem csak egy

bujkáló tanár. A nőket és a gyerekeket Pása fogja a katonák utasítására buszokba terelni és átvinni a város másik pontjára.

Pása passzív emberből aktív hőssé válik egy reménytelen helyzetben. Akár egy mozifilm – a narrátor kameraoptikája Pása utazását, menekülését és futását követi. Mészöly Miklós *Saulus*ának dinamikája és Pál/Paulus reményvesztett megvakulása juthat eszünkbe olvasás közben. *A diákkotthon* bár nem közvetlen bibliai történet, de annak a mintázatát követi: egy konceptuális allegória az orosz megszállásról (hegemónia) és számvetés az ukrán romokkal (a függetlenségi háború nyomasztó lehetetlensége). Zsadan nem az itt és most harcának értelmét keresi, a saját történetét elemeli a „köznapis valóságtól”, és egy negatív mitológiát teremt. Tudatos, összetett, magas irodalmi alkotást, ahol a szerző irodalmi attitűdje az egyetlen lehetséges válasznak tűnik a mostani harcokra, bárkiből hősöket formálni és folytatni a háborút.

Mert mi az ember háború idején? Zsadan emberi alakjai többször beleolvadnak a sáros, kopár horizontba, emberi mivoltuk megsemmisül, koszló, fekete arcuk csupán folt a háború térképén: „Minél közelebb érnek, annál tisztábban látszik az arcuk. Mert már nem látni az érkezők szemét. Olyan hideg a leheletük, hogy nem is látszik a párája. Kosztól fekete arcok, szemek világító fehérje. Sisakok, fekete, rongyos sapkák. [...] A látóhatáron nincs más, csak mocskok és sár.”³

Fontos adalék, hogy 2022-ben kiújultak az orosz/ukrán határterületeken a harcok, az orosz agresszió áldozata lett ismét ez a vidék. Zsadan művét azóta számtalan nyelvre lefordították. A fiatal író így hazáján kívül szinte egyedülálló irodalmi hangja lett a két ország közötti konfliktusnak. Előadásokat tart, és próbálja hatásosan meggyőzni az európai közvéleményt az ukrán ellenállás jogosságáról és a háború folytatásának a szükségességéről. Egy író, aki a médiában az ukrán civilek művészeti hangjává vált, hetente lép fel és beszél arról, hogy a béke miért nem megoldás az orosz agresszorral szemben. A Német Könyvkiadók és Könyvkereskedők Békédíját 2022-ben neki ítelték. (Korábban Esterházy Péter is elnyerte ezt a díjat.) Zsadan azért autentikus figura az indoklás szerint, mert maga is részt vesz az utcai harcokban, katonáskodik Harkivban és Donbászban, belülről ismeri a háború és a civil ellenállás mindennapjait.

³ *Uo.*, 17.